

A FILOLÓGUS COMENIUSRÓL A MAGYAR VONATKOZÁSÚ NYELVÉSZETI, TERMINOLÓGIAI ÉS TEXTOLÓGIAI PROBLÉMÁK TÜKRÉBEN

DR. BAKOS JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1970. december 4.)

Nem véletlenül szerepel dolgozatunkban a *Comenius-filológia* nyelvi képlet. A tágabb jelentéskörű Comenius-kutatás igen értékes része a Comenius-filológia, amely szűkebb értelemben vett filológiai jellegű problémákat vet fel és old meg filológiai módszerekkel. A magyar Comenius-kutatás jelenlegi fejlődésében már elért arra a fokra, hogy mi is ráléphetünk a szűkebb értelemben vett filológiai feladatok felvetésére, értelmezésére. Nem véletlen az sem, hogy a prágai nemzetközi Comenius-kongresszuson külön szekcióban hangzottak el előadások Comeniusról, az íróról, a szépíróról (Komensky jako spisovatel), s Comeniusról, a filológusról, a nyelvtudósról, a nyelvpedagógusról, illetőleg a comeniusi művek textológiai kérdéseivel kapcsolatos problémákról ismét csak külön szekcióban hallgathattunk előadásokat. Magunk is azt hangsúlyoztuk prágai előadásunkban, hogy a nyelvész, a filológus Comenius önmagában véve is jelentős nyelvelméleti, általános nyelvészeti vonatkozású vizsgálódásainak eredményei is segíthetnek bennünket abban, hogy *teljesebb és hitelesebb* képet rajzolhassunk a comeniusi életműről (Vö. Bakos: Comenius nyelvészeti munkásságának jelentősége. Comenius és a nyelvtudomány. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 1966. 389. sz.).

Újabban több olyan cikk, tanulmány jelent meg, amelyik nemcsak általánosságban mozgó ismeretanyaggal, az eddigi eredmények regisztrálásával értelmezi, értékeli Comenius filológiai jellegű munkásságát, hanem az új adatok felkutatásával és beszéltetésével. [Vö. pl. *Skalička*: Komensky jako lingvista (Act. Com. 1959. 92.), H. Geissler: Comenius und die Sprache, Heidelberg, 1959, Brambora: Die Titel von Komenskys literarischen Werken (Act. Com. 1970. 813.) K. Schaller: Pan. Untersuchungen zur Comenius Terminologie, 1957, K. Schaller: Die pädagogische Terminologie in den tschechischen Erziehungsschriften Komenskys (Act. Com. 1970. 205.), E. Michálek: Traditionelle Elemente in Wortschatz des Labyrinth von Comenius (Act. Com. 1970. 229.)] stb., stb.

* Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián rendezett nemzetközi Comenius-tudományos konferencián tartott előadás.

A magyar Comenius-filológia feladata, hogy ez a szűkebb témakör magyar vonatkozásaiban is előtérbe kerüljön. Hitelesebb, pontosabb textológiai vizsgálatokra is szükségünk van, s Comenius hazánkban megjelent tankönyvei magyar szövegének textológiai, filológiai, nyelvészeti vizsgálatát is el kell végeznünk, de különösen időszerű feladat a comeniusi írások magyar fordításainak filológiai megvizsgálása, illetőleg a megfelelő korrekció előkészítése, végrehajtása. Néhány szerény tanulmányunkban már utaltunk arra, hogy Comenius tankönyveinek magyar textusa hangtörténeti, nyelvjárástörténeti vonatkozásokban is értékes forrásunk. (Vö. Bakos: Az Orbis Pictus és magyar szövege nyelvészeti jelentősége. Eger, 1959. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei. 136. sz. — Az első magyar nyelvű Orbis Pictus nyelvjárástörténeti adatai és tanulságai. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei. 1967. 422. sz., Comenius tankönyvei: II. A Janua, a Janua magyar szövegének nyelvészeti jelentősége, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 1967. 320. sz. stb.)

Sajátosan filológiai feladat arra a kérdésre való válaszadás is, mi a magyarázata annak, hogy újabban vagy nagyon modern, nagyon haladó Comenius-kép bontakozik ki előttünk egy-egy tanulmány értékeléseiben, vagy éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk. Filológiailag is nagyon időszerű annak a megvizsgálása, hogy a Comenius-kép modernizálásának mik a valódi eredői. A legtöbb szerző ugyanis elsősorban a fogalmakat, illetőleg a szavakat, a terminológiát illetően tér csak a modernizálás, a korszerűsítés útjára, s a korszerűnek tetsző nyelvi formálás, illetőleg terminológia mögött egyáltalában nincs adekvát fogalom. A filológiailag is hiteles comeniusi textusok, szövegek alaposabb vizsgálatát is előtérbe kell helyeznünk, mert egyesek nem a hiteles szövegre támaszkodnak, illetőleg Comenius egy-egy nézetének, elvének az eredeti megfogalmazást tekintetbe nem vevő idézése miatt valójában a helytelenül értelmezett elveket egyszerűen Comenius szájába adják.

Elég gyakran találkozunk azzal a gyakorlattal is, hogy nagyon önkényesen értelmeznek egy-egy comeniusi terminológiát. Csak néhány példát ennek bizonyítására. Az *omnes*, *omnia*, *omnino* szavak mögötti fogalom-sor használati értékét tekintve pl. nagy a bizonytalanság. Ugyanezt a bizonytalanságot tapasztalhatjuk a *mens*, a *res* szavak értelmezésében és használatában is. A *res humana* szintagmatikus kapcsolat is a legkülönbözőbb felfogású használati értéket kap a fordításokban. Nem könnyű probléma ezeknek a szavaknak a történetiség vetületében is hiteles értelmezése, mert például a *res* szó Comenius életművében is fejlődésen ment át, és kapott olyan jelentésárnyalatokat is, amelyeket csak úgy találhat meg a fordító, ha jól ismeri azt a filológiai háttérrel és pedagógiai célkitűzést, amiért Comenius ezt a szót felhasználja. Nagyon időszerű és hasznos annak igényesebb kifejtése, hogy a comeniusi pedagógiai elvek, nézetek és gyakorlati elgondolások fejlődése szempontjából sem érdektelen pl., hogy a *res* szó fogalmi tartalma egészen különös, sajátos fejlődésen ment át Comenius műveiben. Más tartalma van e szónak a *Physica*, más a *Centrum securitatis* lapjain, és ismét más a *Triertium catholicum*, s a *Pampaedia* megfelelő fejezeteiben. Hiteles Comenius szövegértelmezést nem tudunk elképzelni a *mens* szó comeniusi tartalmának és funkciójának jó ismerete

nélkül sem. A *mens* szó az elődök (Philo, Plotinus, Paracelsus) és a kortársak (Alsted) jelentés-örökségét csak addig hordozza, míg ki nem alakul a sajátos comeniusi szerepben, a nyelv, a gondolkodás és a tett hármas egységét megfogalmazó tételben a szó tipikusan comeniusi jelentéstartalma, illetőleg jelentésváltozata. (Vö. Bakos: Comenius nyelvszemlélete és nyelvpedagógiai nézetei: Kandidátusi értekezés, Bp. 1963.) A comeniusi *Trigonus sapientiae* igen kifejező ábrájában s a *mens*, a *cogitatio*; a *lingua*, a *sermo*; a *manus*, az *operatio* és a *res* hármas egységéről szóló comeniusi tanításokat megfogalmazó és megvilágító textusban valóban speciális jelentést hordoz a *res* terminológia. A *res humana* jelzős szerkezetben nyelvi szerepet vállaló *res* értelmezésében is nagy a változatosság, vagy talán fogalmazzunk úgy, hogy a bizonytalanság. Vannak, akik egyszerűen úgy értelmezik, hogy ez a terminológia utal minden olyan *dologra*, jelenségre, ami jelen van a világban, ami az emberre vonatkozik, az embertől ered, de vannak, akik tágabb értelemben ennek a szónak jelentésmezejét kitágítva, úgy értelmezik, hogy ez a jelzős szerkezet helyes értelme: a tudomány, a politika és a vallás összessége, együttese. (Vö. Comenius: Panorthosia. XVI. cap.). A *Panegersia* (IV. cap. 3.) lapjain maga Comenius segít az értelmezésben: „... res humanae . . . : omnes, quae ad sublimitatem Naturae humanae spectant, illas, per quae a brutis differimus . . .” Éppen legújabbbar a *De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica* kiadásával s ismertetésével kapcsolatos tanulmányokban is felmerült az a kérdés, melyik magyar, német vagy cseh szó veheti át hitelesen e nagy mű círnében is szerepet vállaló *res humana* jelzős szerkezet funkcióját.

A Comenius-terminológia problematikájával kapcsolatban a magyar Comenius-filológiának a comeniusi művek fordításával, magyarításával kapcsolatban is sok és súlyos nehézséggel kell szembenéznie. Elsősorban az igényesebb korrekciós munkára van szükség. Az eddig megjelent magyar fordítások általában sok hibával terheltek, ha pedig hibás szövegre utalunk, feltétlenül hibás tételekre, következtetésekre fogunk jutni. A valóban korszerű és igényes filológia megteremtését éppen az gátolja, hogy sok comeniusi mű nemzeti nyelvű interpretációja nem megbízható. Különösen abban nem, hogy bár a Comenius műveiben felhasznált latin szót *lexikológiailag* hitelesen fordítják, de sok comeniusi szó magyar, cseh vagy német megfelelője, illetőleg értelmezése *comeniusilag* már nem hiteles, mert sem Comenius értelmezésének, sem az adott szövegösszefüggésben a szerző szándékának nem felel meg, s így eleve *ahistorikus jellegűvé* válik. A *res humana* jelzős szerkezetben szerepet vállaló *res* fordítását tekintve pl. túlságosan tág, illetőleg szűk jelentéskörűnek tetszik a *magyar dolog* és a *német Ding, Sache* hangsorok használata a comeniusi használati értékhez viszonyítva. Ugyanígy mélyebb elemzést kíván, hogy a comeniusi használatban a *mens*, az *ingenium*, az *intellectus*, a *ratio*, a *sapientia*, a *prudentia* magyar megfelelőinek minden esetben elfogadható-e az *elme*, az *értelem*, az *okosság*, a *bölcsesség*, az *eszesség* hangsorok szerepeltetése. Ha Comenius tankönyveinek régi magyar textusát vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy általában csak az *elme* hangsorral értelmezték a *mens*, az *ingenium*, sőt a *memoria* terminológiát is. Természetesen nemcsak a magyar fordítóknak probléma ez, hanem a többi nemzeti nyelvre fordítóké is.

Hans Ahrbeck arról szól a *Nagy Didaktika* új német nyelvű kiadása (Comenius: Grosse Didaktik, Berlin. 1957.) bevezetőjében, hogy mind a szöveg, mind az egyes meghatározott fogalmak, terminológiák lefordításában két út volt adva számukra: *wörtlich*, lexikológiailag pontosan; *frei*, retorikailag is finomítva, szabadabban. A legújabb német fordításban (Grosse Didaktik, Herausgegeben und eingeleitet von Hans Ahrbeck. Berlin. 1957) a két lehetőség egyeztetését próbálták ki: „wörtlich, wie möglich, so frei, wie nötig...” Ha most ebből a szempontból a két magyar fordítást, a Dezső Lajosét és a Geréb Györgyét tesszük filológiailag rostára, kitűnik, hogy mindketten e két elv és gyakorlat követelményeiben nem tudtak a helyes aránynak eleget tenni, különösen nem a valóban alapvető terminológiák comeniusilag is hiteles magyarításában, értelmezésében. Innen adódnak az eltérések a megfelelő szakszók használatában, és innen adódik az a lehetőség is, hogy egy-egy comeniusi tétel megfogalmazása s értelmezése aszerint is változik, különbözik, melyik fordítást használta az értelmező, illetőleg visszanyúlt-e az eredeti szöveghez, vagy pedig a német fordítást vette tekintetbe. Ilyen alapvető fogalmak, illetőleg szakszók mint *universale*, *artificium*, *eruditio*, *disciplina* fordításában sincs egyöntetűség: *universale*: általános (Dezső), *egyetemes* (Geréb); *artificium*: művészet (D), *mesterség* (G); *mód* (D), *módszer* (G); *eruditio*: *tanultság* (D), *képzettség* (G); *disciplina*: *nevelés* (D), *oktatás* (G) stb., stb. A *res*, a *mens* fogalmak, illetőleg szakszók használatában való eltérés is a comeniusi szöveg egyértelműbb értelmezésének akadályává válik. A *mens sagax* nyelvi képlethen pl. a *mens* eltérő magyar megfelelői: *elme* (D), *értelem* (G). Mivel Comenius a *mens*, *ingenium*, *intellectus* szakszókkal nem mindig szinonimikus használati értékben él, nehéz helyzet elé állítjuk az olvasót, az értelmezőt, ha a két magyar fordítás eltérő megoldását állítjuk párhuzamba. Az eredeti textus így hangzik: „... internae visionis oculus, *Mens* est, seu *Ingenium*...” Dezső Lajos fordításában ez a latin mondat ezt a magyar nyelvi formálást nyerte: „A benső szemlélet szerve az *elme* [1], vagyis az *értelem* [2]...” Geréb mondata ez: „... a belső látásnak szeme az *értelem* [1], vagyis az *elme* [2]...” A szakszók véletlen felcserélődéséről van-e itt szó, vagy tudatos, eltérő értelmezésről? A szöveg megfelelő német fordításában szintagmatikus kapcsolatot használnak fel a fordítók az egyértelműbb értelmezésre: „... Das Auge des inneren Sehens ist der *Verstand* (*mens*), oder die *geistige Anlage* (*ingenium*) (Grosse Didaktik: Cap. XX. 2. 194. l.). A *mens*, az *ingenium*, az *intellectus* szakszók értelmezését, magyarítását tekintve érdemes Comenius tankönyvei magyar szövegével kapcsolatos filológiai vizsgálódást is elvégeznünk. Az *elméről* (*De mente*) szóló fejezetben (Janua: XXVIII) pl. a megfelelő szakszókat ilyen szövegösszefüggésben tárja Comenius a tanulók elé: „*Mens* in rerum disquisitione *rationem* consulit, quia *intellectum* invenire animus ei est.” (ODO I. 269.) Comenius magyarítói (elsősorban Szilágyi Benjámin István) sikerrel birkóznak meg itt is a nagy feladattal, s bebizonyítják, hogy az ilyen természetű latin nyelvű szöveg pontos visszaadására is alkalmas a „*barbara lingua*”-nak tartott magyar nyelv, az eddig kevésbé ismert, helyesebben *tudományos szinten* kevésbé használt magyar szavak segítségével. Menyire kifejező a magyar szöveg is: „Az *elme* a dolgoknak felkeresésében

(vizsgálásában) az *okosságtól* kér tanácsot, mert *értelmet* lölni kedve van ő néki.” A magyarul is értelmezett szakszók: *mens: elme, ratio: okosság, intellectus: értelem*.

A kérdéses comeniusi szakszók értelmezését segíthetjük elő, ha történetileg, filológiailag a következő fogalmak, terminológiák összefüggésében mutatjuk be magyarításukat: *belső érzékenység: sensus internus* (Janua: XXVII, Orbis: XLI); *bölcs: prudens, sapiens* (Janua: XXVIII, Orbis: Bérekesztés); *bölcsesség: sapientia* (Orbis: Praefatio, Bérekesztés); *dolog esméreti: cognitio* (Janua: XXVIII); *elme: mens, ingenium* (Janua: XXVIII, XCV, Orbis: Praef.); *elmélkedő erő, belső nézés: phantasia* (Orbis: XLI); *emlékező elme: memoria* (Janua: XXVII, Orbis: XLI); *emlékeztető elme: reminiscentia* (Vestibulum: XL, Janua: LXIX); *értelem: intellectus* (Janua: XXVIII, Orbis: XLII); *értelmes: gnarus* (Janua: XXVIII); *érzékenység: sensus* (Janua: XIV); *ész, okosság: mens* (Orbis: XLII); *eszes: sapiens* (Janua: XXVIII); *eszesség: okosság: prudentia* (Janua: LXXXIII, Orbis: XI); *eszelkedni, bölcselkedni, értelmeskedni: sapere* (Janua: LXXXIII); *gondolkodás: cogitatio* (Janua: XXVII); *képzelés: phantasia* (Janua: XXVII); *közönséges értelem: sensus communis* (Janua: XXVII, Orbis: XLI); *külső érzékenység: sensus externus* (Janua: XXVI); *megérteni: intelligere* (Orbis: Invitatio); *megismerés: cognitio* (Orbis: XLII); *okos: rationalis* (Orbis: XLII); *okoskodik, bölcselkedik: sapere, ratiocinatur* (Janua: LXXI) [Nagyon jellemző Comenius Vestibulumának (Vestibulum: 39) e mondata is: az *értelem ért*, az *okosság okoskodik; intellectus intelligit ...*]; *okosság: ratio, prudentia* (Janua: XXVIII, LXXXIII); *tudomány: eruditio, scientia, notitia* (Janua: I. XXVIII. Orbis: Praefatio, XLII); *tudós: eruditus* (Janua: I), *doctus* (Orbis: Bérekesztés). Comenius magyarítói (elsősorban Szilágyi Benjámin István) természetesen bőven merítenek a magyar szótárirodalom (szójegyzékek, szótárak) hagyományaiból, illetőleg szókészletéből, s különösen sok szót vesznek át Szikszai Fabricius Balázs művéből (Latin—Magyar Szójegyzék: 1590-ből). A fentebb idézett szavak közül pl. hasonló hangalakban és jelentéstartalommal szerepelnek ezek a szavak Szikszainál is: *elme* (*mens, ingenium*), *értelem* (*intellectus*), *okosság* (*ratio*), *érzékenység* (*sensus*), *tudomány* (*scientia*), *bölcsesség* (*sapientia*), *eszesség* (*prudentia*), *tudós, bölcs* (*doctus, eruditus*), *okosság* (*ratio*).

Nem szerepelnek Szikszainál a *gondolkodás* (*cogitatio*), *képzelés* (*phantasia*), *közönséges értelem* (*sensus communis*), *megismerés* (*cognitio*) szavak, s míg Comenius magyarítóinál a *memoria* magyar megfelelője *emlékező elme*, Szikszainál a *memoria* szó értelmezéseként ezt olvashatjuk: *értelmes elme*. Az *emlékező elme* (*memoria*) nyelvi formát különben szótározva találjuk Szenczi Molnárnál, Pápai Páriz szótárának Bod-féle bővített kiadásában is. A régi magyar nyelvben egyformán az *elme* hangsorral értelmezték a *mens*, az *ingenium* és a *memoria* latin szavakat. Verancsics *Faustus Dictionarium*-ának (1595) adatai (*elme: 49, Ingenium: 60, mens, memoria*) is ezt bizonyítják. Verancsics szótárában a *sapiens* és a *sapientia* magyar megfelelői hasonlóan Comenius magyarítóinak szóhasználatához: *bölcs* (~ Beülch), *bölcsesség* (~ Beulchesegh). Szerepel Verancsicsnál a *gondolkodás* szó is. A *cognitio*, a *notitia* szavakat Verancsics is *esmereth* (~ *esmeret*) hangsorral fordítja, értelmezi stb., stb. Comenius

magyarítói tehát ebben a témakörben is értékes szóanyagot találtak elődeiknél, de éppen mert Comeniusnál ezek a szavak ún. *szakszövegbe*, *szakszöveg-környezetbe* ágyazva kerültek a tanulók elé, mint *műszavak* *aktívizálódhattak* nemzedékről nemzedékre, s így — amint már erre utaltunk is — a magyar *tudomány műnyelvének*, s egyben a *magyar tanítási nyelvnek* kialakításában is szerepet játszottak Comenius tankönyveinek magyar értelmezései, nem is szólva arról, hogy — bár csak csírájában, csak nagyon vázlatosan — Comenius textusa értékes lélektani (gondolkodás-lélektani) ismereteket is vetített a tanulók elé.

Az sem véletlen, hogy a pataki beköszöntő beszéd (*De cultura ingeniorum*) címében és szövegében szereplő *ingenium* szakszó nemzeti nyelvű értelmezésében sincs megnyugtató egyetértés. Gulyás József és Ollé István fordításukban a címnek ezt a magyar formát adták: „*A lelki tehetségek kiműveléséről*” (vö. Magyar Paedagogia, 1930. 1—6. sz., Comenius Magyarország, Bp. 1962. 77. l.). A nemzetközi Comenius-filológia is sokat és sokszor problémázik ennek a terminológiának értelmezéséről. Vannak, akik a szó comeniusi használata indítóokát is tekintetbe véve, a *lelki tehetségek* nyelvi forma helyett a *szellemi tehetségek* jelzős szerkezettel való élést ajánlják. Vannak, akik tovább tágitják e szakszó jelentéskörét, s az *cmbéri természet* tágabb jelentéskörű szókapcsolattal kívánják magyarázni, értelmezni. Vannak, akik úgy vélik, hogy ez a szakszó a következő mondatban, illetőleg nyelvi formában megfogalmazott tartalomra utal: „*Ingenium: vis ingenita animae, per quam homines sumus*” (ODO III. 73.). Vannak, akik ennek a terminológiának többes számú alakját (*ingenia*) az *emberek* szóval értelmezik, illetőleg azt állítják, hogy Comenius a *Pampaedia* hasábjain ilyen jelentésárnyalattal él vele (vö. Pampaedia. Lateinischer Text und deutsche Übersetzung, Heidelberg, 1960. Anmerkungen: 466. l.).

Már említettük, hogy az *omnes*, *omnia*, *omnino* terminológiák értelmezését tekintve is nagy az eltérés az egyes fordításokban. Vannak, akik például az *omnes* értelmezésében nem utalnak annak demokratikus jellegére. Az *omnino* szakszó értelmezésében két forma is gyakori. Egyesek a *mély*, a *széles*, a *sokoldalú* képzésre utalást látják benne, mások egyszerűen csak az *alapos*, a *gründlich* fogalom kifejezéseként értelmezik.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a comeniusi szövegek fordításaival kapcsolatban is korszerű filológiát kell teremtenünk, sőt a legalapvetőbb comeniusi terminológiáknak a megnevezési funkció indítóokait is tekintetbe vevő *fogalomszótár* munkálatait is meg kell indítanunk. Egy ilyen jellegű munka filológiai, pedagógiai, fejlődéstörténetileg mutatná be egy-egy comeniusi műszó használati értékét. Comeniusnál például igen gyakran használt szó a *pansophia* hangsor. Hogy comeniusilag melyik jelentéstartalmát kell a megfelelő mikro- és makrokontextusi összefüggésben tekintetbe vennünk (*universalis cognitio, totalis, solidus, realis cognitio, scientiarum omnia, universelle Weisheit, Allweisheit, Zusammenfassung aller Weisheit* stb.), komoly filológiai vizsgálódást kell végeznünk, és elsősorban azt a kérdést kell feltennünk, igaz-e az az elég gyakran hangoztatott tétel, hogy Comenius életműve egy teológikus-középkori és egy racionális, polgári nézet-komplexum *közbenső* változata lenne. Ebből a szem-

pontból is igen izgalmas feladat Comenius pansophiájának fejlődéstörténeti vizsgálata, s annak megmutatása, hogy Comeniusnál a *pansophia*: a világról, a valóságról szóló ismeretek organikusabb összefoglalása a tudatos pedagógiai irányulású célok feltárásával együtt. Erre vonatkozik ez a tömör comeniusi meghatározás is: „Pansophia: notitia omnium, quae sunt, eo modo, quo sunt, ad finem et usum, ad quem sunt...”. Nem véletlen, hogy Comenius ebben az összefüggésben mindig azt hirdette, hogy a *világ*, a *valóság* és benne az emberi kultúra, a nyelv, a műveltség stb. nem egyszerűen az *egyes dolgok*, az *egyes összetevő elemek tömege*, mechanikus összessége, hanem a *harmonikus rendet* is tükröző *szerves organizmus*, s egyik segíti a másikat funkciójában, fejlődésében is. A *pansophiara*, a *sapientia universalis*-ra törekvés szolgálata csak ilyen összefüggésben tartalmaz valóban haladó vonásokat. Comenius panszofijája és panszofikus célú nyelvi tankönyvei, pl. a *Vestibulum*, a *Janua*, az *Atrium* is ebben az összefüggésben (ordinatissima expositio) emelkednek ki a korabeli tankönyvek közül is [Vö. részletesebben Bakos: Comenius tankönyvei: I. A *Vestibulum*, Pedagógiai Szemle, 1965. 6. sz. 540—545. II. A *Janua*, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 320. sz. III—IV., Az *Atrium* és a *Schola Ludus*, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 358. sz., J. Červenka: Die Grundlagen der pansophischen Idee des J. A. Comenius, Acta Comeniana, 1969. (I—XXV). 77—84.].

A nemzetközi Comenius-irodalom igen nagy nyeresége, hogy megjelent Comenius hatalmas műve, a *De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica*. (De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica, Editio princeps, Tomus I—II. Pragae, MCMLXVI.) Hiteles forrásanyag áll tehát a comeniológusok rendelkezésére, s ki lehet küszöbölni az eddigi kutatás egyoldalúságát is. A kutatók eddig jórészt ismeretlen Comenius-írásokat kaptak kézhez, és e nagy mű részei (Panegersia, Panaugia, Pansophia, Pampaedia, Panglottia, Panorthosia, Pannuthesia) igen sokoldalú elemzéshez adnak nagyon gazdag anyagot.

A magyar comeniológusok számára is igen fontos ez az alkotás, több szempontból is. Először azért, mert a magyar Comenius-filológia is megszabadulhat az egyoldalúságától, másrészt azért, mert nagyon sok magyar vonatkozást is tartalmaz ez a nagy mű. Ennek a hatalmas alkotásnak a mélyebb tanulmányozása komplexebb jellegű Comenius-kutatásra és arra is ösztönöz bennünket, hogy elsősorban a filológus és nyelvpedagógus Comeniust kell az újabb kutatás központjába állítanunk.

Hogy Comenius mennyire jó filológus volt, különösen bizonyítja e nagy művének ötödik része, a *Panglottia*. Ennek hasábjain nemcsak az új egyetemes nyelvről (lingua universalis perfecta) értekezik, hanem éppen e problémával kapcsolatban elemzi az egyes vulgáris nyelvek legjellemzőbb nyelvi sajátosságait is. Bennünket is elsősorban azért érdekelhetnek ezek az elemzések, mert Comenius nagyon találóan és nagyon hozzáértően a magyar nyelv egy-egy nagyon jellemző sajátosságát is leírja, értékeli. Filológiailag, nyelvészetiileg is hiteles adatokat sorakoztat fel a magyar nyelv nyelvtani rendszerbeli sajátosságairól, s egyúttal azt a feltevést is realisabbá teszi, hogy Comenius tipológiailag is nagyon jól ismerte a magyar nyelvet is. (Vö. Bakos: Comenius és a magyar nyelv. Az

Egri Ped. Főisk. Füzetek, 175. sz.) A magyar nyelvi sajátosságokat funkcionális szempontból is elemezte és értékelt.

Tudománytörténeti szempontból is hasznos feladatot teljesítünk tehát azzal, ha a *De rerum humanarum Emendatione Consultatio Catholica* azon részeire hívjuk fel a figyelmet, amelyekben a filológus Comenius eddig alig elemzett s értékelt gondolataira, tételeire vonatkozólag is kapunk adatokat.

Comenius e művében sem alkotott és nem variált elvont, kiagyalt tételeket a nyelv fogalmáról, s a nyelvnek nem kultikus, nem mágikus jelentőségét emelte ki, hanem *szociális oldalát, társadalmi jelentőségét, kommunikatív szerepét, eszközjellegét*.

A nyelv funkciójával és fejlődésével kapcsolatos problémák alaposabb vizsgálatára a filológus, a nyelvész Comenium az egyetemes világnyelv megalkotásának lehetőségébe vetett hite is inspirálta. Ezért állította vizsgálódásainak középpontjába e nagy összefoglaló jellegű művében a nyelvek hasonlóságával, illetőleg egységével és a nyelvek sokféleségével, különbözőségével kapcsolatos kérdéseket is. A *Panglottiában* az emberek közötti nagy és általános egyetértés érdekében megalkotandó közös nyelv, az egyetemes világnyelv filológiájának alapjait vetette meg Comenius. Hitte és hirdette, hogy az *egyetemes egyetértés* akadályozója a sokféle nyelv (*multitudo linguarum*), illetőleg a nyelvek különbözősége: „*gentium per tot Linguas distractio*” (*Pannuthesia, Pars VII.*)

Comenius korának nagy gondolkodói (pl. *Bacon, Descartes* stb.) is propagálták a racionális úton és eszközökkel megteremthető univerzális nyelvet [Vö. O. Funke: *Zum Weltsprachenproblem in England im 17. Jahrhndt. Heidelberg, 1929.* V. T. Miškovská: *Comenius of Lexical Symbolism in an artificial language, Philosophy (London), 1962. 237—244*], s akkor, amikor Comenius éppen a *Panglottiát* fogalmazza (1661—1668 között), Angliában két jelentős kísérlet is történt (*George Dalgarno: Ars signorum, 1661,* és *John Wilkins: An Essay a Real Character and Philosophical Language, 1668*) az univerzális nyelv megteremtésére. Comenius a *Via Lucisban*, a *Panorthosiában*, a *Pampaediában*, a *Panaugiában* és főleg a *Panglottiában* olyan új, egységes világnyelv megteremtésének szükségességét hirdeti, amelyet nemcsak az „*universalitas*” jellemez, hanem a „*spontaneitas*” és a „*simplicitas*” is. (Vö. V. T. Miškovská: *Elements of Syntax in the constructed Language of Comenius. „Consultationes de Consultatione”, Praha, 1970. 119—139.*)

Comenius éppen az egyetemes nyelv kapcsán tanulmányozza igen alaposan az élő, a nemzeti nyelvek fonetikáját, illetőleg hangtani jellegzetességeit, s a fonetikai különbségek (*differentia in articulatione*) nyomán levonható tanulságokat. Nem véletlen tehát az sem, hogy Comenius e nagy művében is oly sokszor szól a *vulgáris nyelvek — köztük a magyar nyelv — artikulációs bázisáról s az egyes nemzeti nyelvek hangjainak fonématerheltségéről*.

Természetesen bennünket elsősorban azok az adatok érdekelnek, amelyek Comeniusnak a magyar nyelv hangtanával, alaktanával, illetőleg nyelvtani rendszerével kapcsolatos filológiai ismereteiről vallanak. „Comenius és a magyar nyelv” című dolgozatomban [Az Egri Ped. Főisk. Fü-

zetei. 175. sz. (1960)] már elemeztem azokat az adatokat, amelyek a magyar nyelvtudományi kutatás számára is forrásértékűek. Különösen sok magyar nyelvtani rendszerbeli sajátosságról szól Comenius pataki tan-könyvei: a *Vestibulum*, a *Janua* s az *Atrium* fejezeteiben. Sőt a Patakon írt *Tirociniumban* is olvasható ilyen jellegű megjegyzés. A *Consultatio Catholica* kiadásával a magyar kutatók számára lehetővé vált ennek a há-zai, a magyar népoktatási törekvések története szempontjából is figye-lemre méltó alkotásnak tanulmányozása. Bár Comenius a *Tirociniumot* nem említi a pataki évek írásai között, a mű filológiai tanulmányozása, értelmezése alapján pataki alkotásnak kell értékelnünk. (Vö. Bakos: Co-menius *Tirociniuma*, Pedagógiai Szemle, 1966. 5. sz. 416—423).

A *Ponglottia* egyik fejezetében (Cap. VIII. 3.) Comenius arról szól, hogy az új, egyetemes nyelvnek legjellemzőbb értéke a könnyen tanul-hatóság (*lingua facilis*), azért ne legyenek benne kivételek, felesleges sza-bályok, nyelvtani szerkezetbeli szabálytalanságok, „nehézségek” stb. A *difficultas* nem lehet jellemzője ennek a nyelvnek. [Vö. Bakos: *Varia Co-meniana Hungarica* I. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 218. sz.; K. Ho-ralek: *Zur Sprachphilosophie Comenius; Act. Com.* 1969. 1 (XXV). 175—176.]

Comenius szerint a *nyelvtani nem* is olyan kategória, illetőleg „nyelv-tani eszköz”, amely inkább a „*difficultas*”-t, mint a „*facilitas*”-t erősíti egy-egy nyelv funkciójának betöltésében: „*Nominum genera multum fa-cessunt negotii apud Graecos, Latinos, Germanos, Bohemos etc...*” Az új, mesterséges nyelvből tehát ki kell iktatni ezt a kategóriát. A kiküszöbö-lésre két módot ajánl Comenius. Az új, mesterséges nyelvet azzal is köny-nyebbé tehetjük, hogy csak két *nem* funkcionál benne a három (*hím, nő és semleges*) nem helyett: a természetes nemre utaló *hím- és nőnem*, illetőleg vegyük követendő példának az *angol nyelvet*, „*apud quos res sexum ha-bentes tantum masculina et faeminina sunt: caetera omnia (sexu carentia) neutris...*”, vagy kapcsoljuk ki teljesen a mesterséges, új nyelvből a nyelvtani nem kategóriáját, mint arra a *magyar nyelv nyújt jó példát*: „*Aut penitus tollendo, exemplo Hungarorum, qui prorsus nulla nominum genera habent.*” (*Panglottia*, Cap. VIII. 5.)

Comeniust az a meggondolás vezeti e tétel kimondásában, amire filo-lógus elődei is rámutattak, hogy a nyelvtani nem kategóriája nehézkes, bonyolult, tartalom nélküli (*inutilis*), s „a kifejezésmód egyszerűségét hátráltató nyűg.” (Vö. Fodor: A nyelvtani nem kialakulása. *NyK.* LX, 341.). Comenius abban a tényben, hogy az egyes nyelvekben a mellékneveknek is három nemük van, a nyelvi formák könnyen érthetőségének (*facilitas*) akadályozóját látta: „*In adnominibus difficilis est plerisque in Linguis mo-tio per trina genera...*” A magyar nyelvnek azt a sajátosságát pedig, hogy benne a melléknevek mindig egyalakúak („*semper unius terminationis*”), s hogy a magyar nyelv nem ismeri a nyelvtani nem szerinti egyeztetést sem, nagyon logikusnak és az új, mesterséges nyelv szempontjából követendő-nek ítéli: „*... Hungari mirabilis adhuc habent Compendium. Dum enim nomina carent Generibus, carent et Adnomina, unaque simplici termina-tione, non solum omni Nomini opponuntur, sed et omni casui, omni per-sonae, numero, ac si Latine diceret Bon-Vir, bon faemina, bon animal, bon*

virī, bon virō, bon virum, bon viros. Quod cum sit valde compendiosum, imitandum..." (Panglottia, Cap. VIII. 3—7) — „Ungarorum imitatione, qui adiectiva immobilia: indeclinabiliaque habent... non opus est genere, numero..." (Novae Harmonicae Linguae Tentamen, 345.)

Comenius tehát a grammatikai genus hiányában nem elmarasztalja a magyar nyelvet, hanem éppen követendő példának állítja az új, mesterséges nyelv megalkotói elé. Mint érdekességet említhetem, hogy Comeniusnak ebben méltó utódja Budenz József, aki egy rövidebb cikkekéjében (vö. NyK. 16: 322—324.) arra mutatott rá, hogy a magyar nyelv agenerikus volta éppen nem nyelvünk tökéletlenségének és gyarlásának" (vö. Oswald: Das grammatische Geschlecht und seine sprachliche Bedeutung, 1866.) az oka, illetőleg mutatója, hanem olyan állapot, ami felé fejlődnek az újabb nyelvek is, például az angol is. Budenz a védelem álláspontját fogalmazta ezzel meg. Comeniusnál a magyar nyelv agenerikus voltának dicsérete abban leli magyarázatát, hogy ő olyan világnyelvet kívánt teremteni, aminek legjellemzőbb tulajdonsága a *facilitas*, az „üres" nyelvtani formák, kategóriák elvetése, a hasznosság elvének következetes szolgálata.

Comenius a nyelvtani nem problémájával kapcsolatban érdekes megjegyzést tett a magyar *határozott névelő*: „az articulus" funkciójáról is. A Panglottiaiban ui. ez olvasható: „Hungari... nulla nominum genera habent: articulum tantum (az), qui nomina distiguit ab aliis Orationis partibus..." (Panglottia, VIII. cap.). Ennek a megjegyzésnek tudománytörténeti jelentősége van. Comenius e megjegyzéséből az is kitűnik, hogy Molnár nyelvtana mellett jól ismerte Komáromi Csipkés György munkáját (Hungaria illustrata, 1655), s annak a magyar *az* névelő szerepéről írt fejezetét (*De caractere nominis scilicet particula az.*) is. Komáromi Csipkés különben megemlékezik Comeniusról is műve ajánló soraiban, utalva a Janua egyik fejezetére (Cap. LXXXIX. 877), illetőleg idéz belőle egy mondatot is.

S végül még egy nagyon is időszerű, magyar vonatkozású filológiai feladatról kell szólnunk. Comenius tankönyvei magyar szövegével kapcsolatos filológiai, nyelvészeti elemző, értékelő munkálatokat is el kell végeznünk. Különösen két tankönyvének, az Orbis Pictusnak és a Januának magyar szövegével kapcsolatosan elodázhatatlan ez a feladat. Hogy milyen jellegű filológiai elemző munkára gondolunk, bemutatjuk a „magyar Janua", tehát a Janua magyar kiadásainak, köztük a pataki Januának magyar és latin szövegével kapcsolatos filológiai vizsgáldás menetét s a levonható tanulságokat.

Ismeretes, hogy Comeniusnak szinte világhírré szert tett (per orbem tendens atque patens) tankönyve, a Janua hazánkban is korán megkezdte hódító útját. Albelius Simon már 1638-ban kiadta Brassóban (vö. Horányi: Memoria; Pars. I. 17. RMK II. 144/520/ Bakos: I. 910.), s azóta számtalan (valóban alig számba vehető és pontosan nehezen azonosítható) kiadásban látott a magyar nyomdákban is napvilágot (vö. Bakos: A magyar Comenius-irodalom I—IV.). A magyar iskolák kedvelt tankönyve lett, s így nem véletlen, ha az egykorú iskolai feljegyzések (tantervi dokumentumok, jegyzőkönyvek), s általában az iskolatörténetek oly gyakran szólnak róla. A Januával természetesen Comenius nyelvpedagógiai elgondolásai, mód-

szerei is gyökeret vertek hazánkban is, s a gyulafehérvári, váradi, pataki professzorok (köztük Alsted, Bisterfeld, Szilágyi Benjámín, Tolnai, Veres-egyházi, Tsaholczi, Bihari, Piscator stb.) korán eljutottak annak a felismeréséig, hogy Comeniustól is kívánt anyanyelvi (magyar nyelvi) fordításra is szükség van. Ezt az igényt elégítette ki *Szilágyi Benjámín István*, akinek *Kiss Áron* nagyon találó és igaz szavaival élve: „igen jó magyarsággal való Janua-fordítása” 1643-ban jelent meg (*Janua Linguae Latinae reserata aurea. Sive Seminarium Linguae Latinae et Scientiarum omnium... in usum Scholae Varadiensis... in Hungaricam linguam translata Per Stephanum Beniamini Szilágyi, ejusdem Scholae Rectorem Varadini*, 1643. [Vö. RMK. I. 324, (749). II. 178. (637), Bakos: I. 1066. a bártfai kiadás: 1643. (Vö. róla: RMK. II. 171 (614). M. Könyvszemle, 1879. 27—33, Bakos: I. 904.]

Szilágyi Benjámín — aki különben *Alsted* tanítványa volt a gyulafehérvári kollégiumban — a *váradi iskola rektori* tisztét látta el akkor, amikor a Januát lefordítja. Később Patakon lesz rektor (1645—47), s Comenius Patakra való meghívásának egyik következetes és lelkes támogatója. S amikor Comenius Patakra került, Szilágyi Benjámín — bár már nem tanít a pataki kollégiumban, a szomszédos Újhelyben tevékenykedik — mégis segíti Comeniust, elsősorban éppen a latin—magyar nyelvű tankönyvek előkészítő munkájában. Erről maga Comenius is elismerően nyilatkozott 1651. febr. 8-án kelt beszéde ajánló soraiban (*De reperta ad Authores Latinos... via*), megemlítve azt is, hogy *Szilágyi Benjámín* — éppen Janua-fordítása révén — a latin—magyar tankönyvek készítésében „*már dicséretesen működött férfiú*” (*ante jam cum laude versato*). A pataki tankönyvek (a *Vestibulum*, a *Janua*, a *Lexicon Januale*) magyar nyelvi értelmezésében a gondos átnézés, a „*simítás*” (lima) szerepét vállalja, illetőleg végzi el, Comenius és a magyar munkatársak teljes meglegedésére.

Hogy a magyar nyelv valóban alkalmas a tanítási nyelv szerepére, *Szilágyi Benjámín* is bebizonyította, éppen *Janua-fordításában*. A latin szöveg mondanivalóját nemcsak „tartalmában” adja vissza, hanem a pontos, a hiteles fordítás *magyar nyelve* a latin megfelelőnek a nyelvi formákban, szókészletben, mondatfűzésben stb. egyaránt egyenlő értékű társa, kísérője. 1643 óta újra és újra kiadják ezt a fordítást. Az újabb fordításra ui. senki sem vállalkozik, s ez a tény is azt bizonyítja, hogy Szilágyi Benjámín sikeres fordítását nyújtja a latin Januának. Az első kiadás tanúsága szerint „*juxta Belgarum editionem Postremam accuratam et auctam*” kiadást használta textusának.

A későbbi kiadásokban is egyáltalában nem, vagy alig változik a magyar szöveg nyelve (szókészlete, mondatalkotási módja, helyesírása stb.), illetőleg, hogy milyen értékű és mértékű a változás, álljon itt példának néhány szövegrészlet.

1643 (Bartphae): VIII. A' Foldrol: A' Fold színe néhol nedves avagy vizenyös (ingoványos, po|vány, soppedekes), lápos és Sombokos, néhol száraz és kosziklás; — 1673 (Slaudiopoli): VIII. A' Foldrol: A' fold színe

néhol nedves, avagy vizenyös (ingoványos, posvány, seppedékes), lápos és sombokos, néhol száraz és kosziklás”; — 1729 (Debrecen): VIII. A Foldrol: A föld színe néhol nedves avagy vizenyös és lápos (ingoványos, posvány, soppedékes), néhol száraz és kosziklás; — 1643 (Bartphae): XI. Az Élo-Fákrol: ... A’ Kopác|olékját (butkóját) elvesse (el-hánc |a); — 1673, (Claudiopoli): ... A Kopácsolékját (butkoját) el-vesse (el hantsa); — 1724 (Lőcse): ... A’ kopácsolékját (hégját) elvesse (lehántsá); — 1643 (Bartphae): XIV. A Madarakról: ... a’ rétze *zatyog* (*retzeg*), a’ tyúk *karitsál*, *kodátsol* és *kotyog*, az holló *korrog*, a’ kakuk *kakuckol*, az éjjeli bagoly *huhol*, a’ szarka *tsorog*, a’ tsóka avagy |zajkó *tsátsog*, a’ varjú *kákog*, a’ fetske *fit-serékel* (*fetseg*), a’ veréb *tsiripel*, avagy *tsipeg*, a’ madárfi *pipeg*, a’ patsirta *tireliret* énekel (alauda tirelire mondulatur!); — 1673 (Claudiopoli): a rétze *zatyog* (*reczeg*), a tyúk *karicsál*, *kodácsol* és *kotyog*, a holló *korrog* ... a csóka avagy szajkó *csácsog* ..., a veréb *csiripel* stb., stb.; — 1729 (Debrecen): teljes egyezés az előbbiekkal!, — 1724 (Lőcse): A’ rétze *zatyag* (*retzeg*), a’ tyúk *karitsál* és *kodátsol* s *kotyol* (*kotol*), a’ holló *korrog* ... a’ madárfi *pipeg* s’ a’ t (a szöveg itt megszakad: az *alauda* kimaradt a latin értelmezésből is!).

A magyar *Janua* szövege tehát sem az évekkel, sem a nyomdák változásával nem, vagy alig módosul, s olyan méretű modernizálási kísérleteket sem élt át, mint a magyar *Orbis Pictus*. Ez részben azt is jelentette, hogy az egyre fejlődő élet (a technika, a tudomány, a mesterségek, a technológia stb.) fejlődési ütemét, illetőleg eredményeit nem közvetítették a *Janua* új kiadásai, s így lassan valóban szinte kikopott az iskolai használatból.

1746-ban már *Szilágyi* Sámuel a *Maróthy* György felett tartott emlékbeszédében (Vö. Museum Helveticum, Pars I. Tigurini, 1746.) valóban úgy látta — éppen a fent említett okok miatt —, hogy sok felesleges, elavult és nem a kornak szóló ismeretet tálal a tanulók elé ez a tankönyv (*puer per nugas circumducebantur*), s modernizálásra szorulna a könyv tartalmában (sok felesleges ismerettel terheli meg az emlékezőtehetséget), megszerkesztésében (mert 1746-ban már „male cohaerens”), és megfogalmazásában (mert 1746-ban már „arenosa”) és nyelvében is. A nyelv szempontját tekintve két síkon vizsgálhatjuk a *Janua* nyelvét: a latin síkján és a magyar szöveg nyelve síkján. *Szilágyi* arról is vall, mit tartottak egyesek — köztük ő és *Maróthy* is — Comenius tankönyveinek *latin nyelvéről*. Elítélő volt a véleményük: szerintük nem a tiszta latinság forrása (*purae Latinitatis fons*) a tanulóifjúság számára, csak konyhalatinságra oktat és szoktat. Persze ennek az elítélő véleménynek kialakításában és terjesztésében azok is ludasok (*Morhof* is köztük volt), akik az affektált, jól cirkalmazott latin stílust, a latin körmondatok üres retoricismusát s a szócsaták formalista játékát stb. szerették volna látni Comenius tankönyveiben is. Nem értékelték, nem értették meg azt sem, sőt elítélték, hogy Comenius

oly sok engedményt tett az anyanyelveknek is a tanításban: s egy tankönyvben a latin nyelv mellett egyenlő értékű partnerként funkcionáló anya- (a magyar) nyelv irányában is közömbösek, sok esetben ellenségesek voltak.

Mi pedig most éppen a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténeti síkjában szeretnénk a *magyar Janua*, illetőleg a *Janua magyar nyelve* jelentőségét kiemelni. Pais Dezső méltán hívta fel a figyelmünket arra, hogy az iskola a műveltségnek „nemcsak terjesztésében, hanem egységesítésében is fontos tényező, s így a műveltség fő hordozójának, a nyelvnek egységesítésében, kiegyenlítésében is jelentékeny szerepet játszik.” (Vö. A II. orsz. nyelvészkongresszus, Bp. 1954. 150.).

Milyen szerep jutott éppen ebből a szempontból a *Janua* magyar nyelvének? Először is azzal, hogy Comenius maga kívánta, sőt elő is írta, hogy a latin szöveget az anyanyelv, a magyar nyelv segítségével kell oktatni, értelmezni, s a tankönyv latin szövegéhez (szótárához, textusához) a megfelelő magyar fordítást is el kell készíteni, a magyar tanítási nyelv követelése és megvalósítása irányában is igen jelentős lépésre buzdította a magyar iskolákat, a magyar oktatókat.

Szilágyi Benjámín *Janua*-fordításának magyar nyelve kisegítő eszköz, s a „statiszta” (Pais) szerepében is bizonyosságot tett egyrészt arról, hogy magyar nyelven is lehet tankönyvet írni, illetőleg a latin tankönyvet magyarra fordítani, mert ez a nyelv ebből a szempontból sem alábbvaló a latinnál, tehát a latin nyelv mellett a magyar nyelv is alkalmas a tudományok, az ismeretek közlésére, a magyar nyelven is ki lehet mindent fejezni; másrészt kérdésessé vált a latin nyelv terminológiai illetékessége is, hiszen Szilágyi Benjámín *Janua*-fordításának magyar nyelve azt is bizonyította, hogy „alig lehet olly dolog, munka, vagy tselekedet, a’mellynek illendő Magyar nevet az értelmes ember mind-járást nem találhat.” (Geleji Katona).

Figyeljük meg, hogy a magyar *Janua* a latin textus nyelvének mind zártabb formáit, nyelvi fordulatait, mesterségesen szabott, fegyelmezett mondatsemáit, mind terminus technicusait, műszavait, általában a latin szókészletet úgy fordítja le, hogy a magyar szövegben sem a *Janua* textusa, sem értelme csorbát nem szenvedett, pedig Szilágyi Benjámín is tu-

datosan törekedett arra, hogy ne csak „Grammaticae, boturc botut” (Melius Juhász Péter) fordítson, hanem úgy is, hogy a két nyelv sajátos jellegét is tükrözze a fordítás nyelve. Éppen az erre való törekvésben, az ezért való harcban erősödött a magyar nyelv kifejezőereje is. Vegyünk néhány példát a fentebb elmondottak bizonyítására. Az alább közlendő szövegrészletben pl. szinte kézzelfogható példáját látjuk annak, mennyire megküzd a fordító a latin szöveg hosszú mondatával: mindent ki akar magyarul fejezni, ami benne van a latin mondatban, s hogy egy-egy latin szót, latin nyelvi formát a legjobb, a legkifejezőbb, s valóban a magyar nyelv szellemének is megfelelő szóval fordítson, a „betűre” fordított szó mellé szinonima-párnak teszi a helyesebbnek vélt nyelvi formát: pl. *beszédet indít: szóba ered; béköti: foglalja* stb., stb. Bár a latin terminus technicusokat is benn hagyja olykor a magyar szövegben, de zárójelben melléjük teszi a

magyar megfelelőt *egy szóval*, vagy körülírással kifejezve: pl. szerepelteti az *argumentálván*, a *disputál*, a *principiumokból*, *argumentumokat* stb. latin szavakat, de a nyelvtisztaságra, a purizmusra törekvés jegyében az idegen szavakat (műszavakat) magyarul is kiteszi, illetőleg körülírja: argu-

mentálván: *erősséggel állatván* — disputál: *vetélkedik* — principiumokból:

előjáró bizonyos fundámentomokból — argumentumokat: *erősségeket*,

egymásból folyó eros okokat stb., stb. (E műszavakkal kapcsolatban forrásként Szenczire is utalhatunk: argumentum: *erősség* — argumentor: *erős okokkal bizonyítok* stb.) Állítsuk most egymás mellé a latin textust és a magyar megfelelő szöveget. „De quocunque themate ac problemate disserens, de quaestionibus dubiis, pro et contra argumentando: disputat: nonnulla vero, ex necessariis atque vernaculis principiis, apdictice ac solide demonstrat, argumenta syllogismis argute innectit, methodoque apposita omnia digerit — Akár melly tzelul *feltett dologról* (de themate. B.

J.) és kérdésről *beszédet indítván* (szóban *eredvén*), a kétséges kérdésekről,

érette és ellene (pro et contra. B. J.) *argumentálván* (*erősséggel állatván*),

disputál (*vetélkedik*); némellyeket pedig, *Ízükségképen és tulajdon-való*

printzipiumokból (elől-járó bizonyos fundámentomokból), nyilván-való

tagadhatatlan *erősségekkel* megmutogat; az *argumentumokat* (erősségeket,

egymásból folyó, eros okokat) egymást követő formákban (syllogismis. B.

J.) *békoti* (*foglalja*), és helyes tanításnak útja szerént mindeneket elrendel.” (Janua: LXX. cap. 750.)

Szilágyi Benjámin a megfelelő magyar műszókat (szakszókat) egyrészt 1. a magyar szójegyzékek, Szenczi Molnár stb., tehát a *szótári hagyomány* alapján válogatta, másrészt 2. a *korabeli magyar iskolákban már funkcionáló magyar szakszókészletből vette*. Itt most csak néhány példának a bemutatására szorítkozunk: (Janua: III. cap.: Elementa: *Élteto-Álla-*

tok [vö. Gyöngyösi Latin—Magyar szótártöredék, 581: *Élteto állatok*: sunt initia rerum: aqua, ignis, aër, terra: ex quibus omnia generantur.]; Mur-

mellius: 208. *Élteto állatok* — Calepinus: *elementa*: sunt principia omnium

rerum: *Élteto állatok* stb.). *Planetae*: A' *Bujdosó* — *Tsillagok* (Janua: IV. cap.) [cö. Calepinus: *Búdosó tsillagok*, *Sziksza*—Fabriczius: *Búdosó*

czillag; Murmellius: *Budoso tsillag*] — *Grando grandinat*: *Koesó esik*

(Janua: VI. cap) [vö. Szikszai: *Koeso*, *Calepinus*: *koeso*, Murellius: 906. *koeso* esik). — *Cos*: *fénko*, *kaszako* (Janua: IX. cap.) [vö. Szikszai: *fen* *ko*, *kasza* *ko*, *Besztercei Szószedet* (720): *fen*, azaz *fenő* *kő*, *calepinus*: *fen* *ko*, *kasza* *ko*.] — *Cimex*: *budos* *féreg*, *palatzka* (Janua: XIX. cap.) [vö. Szikszai: *palaczka*, *budos* *fereg*, *Calepinus*: *Palazk* *férok*] stb., stb.

Ebből a rövid példatárból az is kitűnik, hogy különösen felhasználta a fordító Szikszai—Fabriczius (Latin—Magyar Szójegyzék) munkájának magyar szókészletét. A pataki Janua szótári részének készítői, köztük Szilágyi Benjámín, „az átnéző” is, hasonlóképpen jártak el.

Ha Comenius Januaja *De Herbis* — *A Füvekről* (XII.) című fejezetében a füveket megnevező szavak csoportját tekintjük, először is azt tapasztaljuk, hogy ebben a részben aránylag gazdagabb szócsoporthoz közöl Comenius, másodsorban azt, hogy a magyar fordításban szereplő nevek nagy részét ismét csak magyar szótári (szójegyzéki) hagyomány alapján fordította le Szilágyi Benjámín. Itt is elsősorban Szikszai—Fabriczius — különben is igen gazdag — ide vonatkozó szókészletét tekinthetjük elsődleges forrásnak, aki e szócsoporthoz nem egy tagját a nép száján is élő szavakból válogatta ki és vette át. A Janua fordításában a következő, Szikszai—Fabriczius szójegyzékében is megtalálható szavak szerepelnek: Janua: *ká-*

rórépa, *veresrépa* — Szikszai: *karorepa*, *voros repa*, Janua: *bárány-tsets*, *ful-fu* — Szikszai: *Baran* *czöcz*, *Ful* *fu* (*sedum maius et minus*), Janua: *fo-*

dor káposzta, Szikszai: *Fodor kaposzta*, Janua: *diszno*—*kenyérfu* — Szikszai: *Dizno* *kenyer* (*cyclaminus*), Janua: *borso*, *bagoly* *borso*, *szeges* *borso* — Szikszai: *Borso*, *Bagoly* *borso*, *Szeges* *borso*. Szikszai pontosabban értelmez: a *pisum*, a *cicer*, az *orobus* és *frinum* latin szavakat értelmezi a három magyar elnevezéssel, a Janua latin textusában csak a *pisum* és *cicer* szavak szerepelnek, s a magyar fordításban a *pisum* megfelelője: *borsó*, míg a *cicer* megnevezésére szinonim párként használja a fordító a *bagoly*- és a *szeges* *borsó* elnevezéseket.

Janua: *borjú-láb* *fu* (Isten szakállá nevé *fu*), Szikszai: *Bariu* *lab*, *auag*

Isten szakalla — Janua: *spárga* *fu* (*nyúl árnyék-fu*) (*asparagus*), Szikszai: *Asparagus*: *Nyul arnyek*, alii: *sparga*, alii *Isten loua farka* — Janua:

Cuscuba: *haj' nevelo* *fu*, Szikszai: *Cuscuba*: *Hai nevelo* *auag arany fanal*

fu, alii *Bodog aszony haja* — Janua: *Lagopus*: *Nyul-láb*, Szikszai: *Lago-*

pus: *Nyullab* — Janua: *Ko ronto* *fu*, Szikszai: *Ko ronto* *fu* — stb.

Már említettük, hogy Szikszai nagyon sok nevet a nép szájáról jegyzett le. El ezzel a lehetőséggel Szilágyi Benjámín is, s az ő nyomdokán a

Janua későbbi kiadói is. A *polygonum polygonatum* magyar megfelelőjeként pl. a Janua magyar szövegébe a *fejér gyökér* név mellé odateszik a későbbi kiadásokban (pl. Debrecen, 1729) a nép száján inkább élő s ismer-

tebb *Salamon petséti* elnevezést is. Szikszai csak a *Peczetes fu* nevet szó-
tározza, s a latin *polygonum polygonatum* szó helyett a *Polygonaton* ta-

lálható, amelynek magyar megfelelőjeként a *Porczin fu* név olvasható, s a magyar elnevezést, a *Sigillum Salamonis* latin terminushoz köti. Szilágyi Benjámint tehát a saját fülével is sokszor hallott szóval fordít. Bár átvehette ezt az elnevezést Clusius korában jól ismert művéből (*Rariorum plantarum... historia*, 1601) is, ott (277. l.) ugyanis ez olvasható: „*Polygonatum... Weisswurtz... Vngari ut vulgare Solomon pöcheti... dicunt.*”

A magyar Janua lapjain olvasható *Szent-György virág* nevet emlegeti

Clusius is: „*Lilium convallium: vulgaris Zent György veraga dicta est Gyewngy Wyrag a nonnullis, quod significat unionis florem.*” Szikszai

csak ez utóbbi nevet emlegeti: *Lilium convallium* — gyöngyvirág.

Szikszai latin műszava, a *Sigillum Solomonis*, továbbá a német *Weisswurtz*, a magyar *Fejérgyökér* pedig arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy a füvek stb. elnevezésében a Januában található nevek között is igen sok a *tükörszó*.

A magyar szójegyzékekben, elsősorban Szikszainál, továbbá Szenczi Molnár szótárának lapjain sok, a nép száján is élő növénynév olvasható. Szilágyi Benjámint a magyar Janua 1643-as kiadásának hasábjain szinte

csokorba kötve nyújtja át az olvasóknak e neveket: *tik-hur*, *kakuk-torjék*,

ókor gús avagy eke akadály, *seb fu*, *hay nevelő fu*, *lapu*, *nyúlláb*, *keseru*

balha fu, *avagy balha virág*, *úti fu*, *sok térdu fu*, *kakas láb*, *csollyán*, *rókafark* stb., stb. Még egy népetimológiát is feljegyzett számunkra: *natragulya*: *nagy drakula*. A kolozsvári 1773-as kiadásban találhatók még e ne-

vek is: *isten fája*, *Venus kodoke*.

Hogy Comenius Januaja és az előd iskolai tankönyvek (nomenclaturák, szójegyzékek, promptuariumok) között hol vannak az egyezések, s hogy Comenius Januaja és a korabeli és előd enciklopédiák között miben állnak a különbségek, a Janua e fejezetéből (*De Herbis*), illetőleg anyagából, feldolgozásából tűnik ki egészen világosan. A szójegyzékek „*sine cognitione rerum*”, értelmezés vagy körülírás nélkül, a megnevezett tárgy, jelenség stb. ismerete nélkül sorakoztatják fel az egy fogalomkörbe tartozó szavakat. Comenius mondatokba helyezi a neveket, s ezek a mondatok egyrészt leírják, illetőleg körülírják a megnevezett dolgot, tárgyat stb., másrészt bizonyos ismeretanyagot is közvetítenek a megnevezett tárgyak-

kal, dolgokkal stb. kapcsolatban. A *Janua De Herbis* c. fejezete a hatalmas szóanyag egyszerű felsorakoztatásával valóban közelebb áll a szójegyzékekhez: a sok szót csak felsorakoztatja, értelmezés, körülírás, illusztrálás nélkül, legfeljebb nagyon általános körben fogja össze őket, pl. így: „A’...

fuszerszámok... némellyek hazánkbeliek: mint a’ bors, a gyombér, vadgyombér (tzitvar), fa-héj, szeretsendio, szeretsendio virág... bors gyokeru fu, ánis, kapor (-ebkapor)... sáfrány, borjú-láb-fu (Isten szakállá nevu fu, mezei komény, édes kerti komény) stb., stb. (Aromata quaedam vernacula sunt ut piper, zingiber, zedoaria, cinnamomum, nux myristica... piperitis, anisum, anethum... crocus stb., stb.).

Különben Comenius e fejezet anyagának összeállításában, illetőleg rendszerezésében *Alsted* nyomán jár el. A *Theologia Naturalis* (1615) *De Herbis* (C. XXII.) fejezetének következő rendszerezését követi Comenius a fűvek felsorolásában: 1. *Herbae alimentariae* (olera, fruges gramina), 2. *Herbae coronariae* (odor, suavitas, ad ornatum...), 3. *Herbae medicamentorae*. (Szilágyi Benjámín fordításában „az orvosló fűvek”).

Míg *Alsted* Enciklopédiája (és a *Theologia Naturalis* is) kora tudományának színvonalán e tárgy- (fogalom) körben is terjedelmesebb és részletesebb leírást nyújt, addig Comenius nagyon válogat és merészen összevon, s — ahogyan *Apáczai* fejezte ki — valóban „röviden” sorolja fel a fűvekkel kapcsolatos ismeretanyagot is.

Még feltűnőbb, illetőleg még nagyobb mértékű az ismeretanyag megrovidítése azokban a tárgykörökben (pl. *De Arithmetica*, *De Geometria*, *De Mensuris*, *De Dialectica* stb., stb.), amelyeknek magyar műszavait a fordító, Szilágyi Benjámín a magyar iskolákban használt „deák arithmetica”-k, illetőleg geometriák tanításában, illetőleg magyarra való átfordításában használt magyar szakszavak hagyományos készletéből (Vö. pl. a *Kolcsvári Arithmetica* szavait!) is meríthette. Így érthető az is, hogy e tárgykörökben Szilágyi Benjámín magyar Januaja szakszó-készletének nem egy eleme megegyezik *Apáczai* (Magyar Encyklopaedia) szakszavaival is, bár az is feltehető, hogy *Apáczai*, jól ismerve Comenius Januaját, s annak 1643-ban megjelent magyar fordítását is (nem véletlenül emlegeti pl. *Aranyas Ajtó* címmel Comenius művét), Szilágyi Benjámín magyar Januaja magyar szókincséből is meríthetett.

A *De Arithmetica* — A’ Számvetésrol (Janua: LXXIII.) című feltűnően rövid fejezetben a következő magyar szakszavak, illetőleg magyar körülírásos nyelvi képletek szerepelnek: számvetés (arithmetica): mutatóssal tanulandó tudomány, mesterség (mathematica disciplina). A’ számvető tudomány (arithmetica) a’ számokat egybe-(oszve-) veti, miképpen és mi-módon rovideden (által-úton!!) oszve-adattassanak, elvonattassanak,

^{e e}
megsokasíttassanak, elosztassanak, egymással (egymás-kozt): Arithmetica numeros computat, qui seu quomodo compendiose addantur, subtrahantur, multiplicentur, dividantur per se invicem...

Apáczai (Magyar Encyklopaedia: IV.) hasonló szóhasználatára idézzük most a következő szakszavait: *egybe-vetetni*, a szám *elvonatik*, a sokasítás, sokasítandó szám *meg-sokkasítja*, *által-úton* sokasítjuk. Az *által-úton* ('röviden', 'rövid úton', 'compendiose') közös használata különösen figyelemre méltó, bár a régi magyar nyelvben elég gyakori volt az *által* 'brevior', 'kürzer' jelentésben való használata is (vö. NySz. I. 85.). Szenczi Molnár a *via compendiosa* magyarítására is az *általút* szót használja fel. A compendiario (adv.) latin formát is *aaltal-úton*-nal értelmezi magyarul.

^e
Különben *Calepinus*-nál is a compendium: *altalút*, *rouid mod*, a compendiario pedig *által vton*... (vö. még: MNy. 7: 81—82). A közös forrás tehát ezekben az adatokban is kereshető.

Következetes a különbség az *additio* műszó magyarításában: Szilágyi

^e
Benjámín: *oszve-adattassanak*, Apáczai: *egybe-adattatás*, *egybeadás*, Szenczi: *hozzátétel*. Vannak természetesen olyan aritmetikai, matematikai magyar műszavak is (pl. sokasítás, megsokasít, eloszt stb.) Szilágyinál és Apáczainál egyaránt, amelyeket Szenczi Molnár szótárából is vehettek. De Szilágyi Benjámín e fogalom- és szókészlet körében használt magyar

^e
műszavai közül is néhány Szikszainál is megtalálható: a *Szám vetesrol valo tudomány* (aritmetica), a *Szamveto*, *Szamveto (tabla)* (Janua: *Számveto*, *Számveto-tábla!*) stb.

^e
Szilágyi Benjámín a *mathematicae disciplinae* latin jelzős szerkezetnek egyrészt a *matematikai tudományok* (mesterségek) magyar megfelelőjét adja, másrészt a *matematikai* szónak szinonim párjaként a *mutatással tanulandó* nyelvi formát használja. A NySz. (II. 900—901.) is idézi a Januából ezt az adatot. Szenczi a matematika latin formát csak németül értelmezi, magyarul nem. A *mathema* (-atis) magyar megfelelője azonban Szenczinél: *bizonyos erősségből és megmutatásból álló* tudomány. A *mutatás* szónak a régi magyar nyelvben rokonértelmű párja volt a *képlet* szó is. Ilyen összefüggésben és források nyomán használta fel Szilágyi a matematika magyar megfelelőjét.

A Januának, mint gyakorlati irányú tankönyvnek textusa a kitűzött

^e
oktatási célnak („a' tellyes Világot, s az egész Deák nyelvet rövid summában megmutatni”) megfelelően, s az ismereteknek a „polgári praktikumok színvonalán” (Bán Imre) való megválogatása és összevonása miatt nem. vagy alig tartalmaz komolyabb elméleti rendszerezést és elmélyültebb tudományos kifejtést tükröző részleteket, komplikáltabb nyelvi képleteket, s a „fentebb” (sublimis et grandis) stilusra törekvést is példázó mondatformákat. Így a fordítót nem állította nagyobb nyelvi, stilisztikai, reto-

rikai nehézségek elé. De a Januában a dologismeret lévén az elsődleges, a dolgokat, a tárgyakat megnevező nevek, a „technicum vocabulum”-ok magyar megfelelőinek felkutatásában és felhasználásában egyaránt jó munkát végzett Szilágyi Benjámin. Nem volt olyan nagy nyelvteremtő tehetsége, mint amit Apáczainál értékelhetünk, de jó és megbízható *filológusként* fordította le a Janua latin textusát. Fordítása elsősorban *szótörténeti* szempontból értékes forrásunk. A magyar szótári hagyomány lelkiismeretes felhasználása mellett, a népnyelvet is kiaknázza. Ebben a tekintetben Szikszai Fabriczius egyrészt forrása volt, másrészt éppen Szikszai példája nyomán még bátrabban merített a népnyelv szókincsének gazdag tárából, így Szilágyi Benjámin Janua-fordítása magyar nyelvének *nyelvjárási vonatásai* is kitűnnek.

Az alább felsorolt szavak — a mai nyelvhasználatunkhoz is viszonyítva (vö. Deme: MNy. 56: 21.) — sajátosan nyelvjárási elemként kerül-

tek be a magyar Januába: *zuháj* (a sebes eső *zuháj*jal esik), *kopácsolék*, *butko* (háj, a *kopácsolékját*, *butkóját*, háját elvesse), *szék bél* [kiknek *széki* (~ *béli*) vagyon], *szityo* (a' gyékényen *kákából*, *szityóból*), amelyben *pálikák* nevelkednek...); *mony* (a' madarak... *monyokat* toynak... a *tojomány* [?!] fejéret és *székit* el-reytik), *pise* ('madárfi'), *galambúg*, *galambos* (a 'hol a' galambok neveltetnek, *galamb-háznak* *galambosnak*, *galambúgnak* hivattatik), *libocz* (*bíbicz*), *csikmák*, *kabola* (*katzola*, *kancza ló*), *hidas* (*komp*), *zayda*, *butyor*, *gunyha*, *kurta suba*, *rokolya* ('nyári gyenge

szoknya'), *umog*, *pendely*, *vehem* ('pullus', 'csikó', 'csitkó'), *lyuki* (a *kis*

ember: *emberke*, *emberecske*, *lyuki ember*, *törpe*, *kuták* (*kis ember*); *czibertes* (horgas lábú), *kandics* (félszemű) stb., stb.

A magyar népi betegségnevek kutatásában is segítséget nyújt a Janua e tárgy- és fogalomkörbe tartozó szavaival. Ebből a szempontból figyelemre méltó pl. ez a részlet: „Az alól *meg-evesedett* (vö. Szikszai:

eresvar) *fokely*, mindon folszakasztatik, *ev* (rútság) *tórot vér* és *genyetség*

foly ki: a hússal cgyben tekeredet (*gyult*) és öszve nőtt *evből* penig apro *merigy* (*vaktetém*) lészen.”

Az újabb, az 1700-as évekbeli kiadásokban a *túr* szó helyett a *tályog*

szót, a *tórot vér* jelzős szerkezet helyett a *megsult vér* található: „Midon a folyó dagadás (*tálgyú*) [Apáczai is használta e szót! Vö. még Magyar Tájszótár: *tálgyu*: Erdély és a Tisza mell.; (*fakadék*) (Az újabb kiadások-

ban: *tályog*, *fakadék*)] öszve megyen *varral* (kemény borrel) *bé-burittatik*, *megcserepesedik*... stb., stb.

Az sem véletlen, hogy a *szótörténet*, a *nyelvjárástörténet* kutatói gyakran idézik a Janua magyar nyelvi adatait, de sok esetben nem az eredeti kiadások nyomán — sokszor nem is jelzik, melyik kiadásról van szó —, hanem csak a NySz feldolgozása alapján, pedig e szótár munkatársai

nem éppen szerencsés kézzel nyúltak a Januához: csak a kolozsvári, 1673-as kiadás adatait dolgozták bele a szótárba. Hogy a régi magyar *csoportnyelvi*, *szakmai* szókészlet, de általában a gazdag művelődés- és technikatörténet és agrár-etnográfia stb. kutatói milyen értékes *tárgy- és szóismertet* merithetnek a Januából is, nem kell külön bizonyítanunk. Különösen értékes forrás abból a szempontból is a *Janua*, hogy nemcsak *szótárszerűen* sorakoztatja fel az egyes foglalkozások, technikai fogások stb. műszókincsét, hanem a *munkamenetbe ágyazva*, a tárgyakhoz és a műveletekhez is kötve nyújtja azokat.

Figyeljük meg pl., hogy a földművelő gazdálkodás (a szántás, a vetés, az aratás, a nyomtatás stb.) szókincsét a magyar fordítás a nép száján is élő szavakkal, s a munkamenet leírása nyomán sorakoztatja fel: „A' Mezei *raho-*

tás (szántó-veto, major gazda), ember az a ki a mezőt *miveli* ... az egyik

kézvel tartja az *eke-szarvát*, hogy *ne csavarogjon*, a' másikkal az *osztó-*

két ... a *baronának*, avagy *fogas baronának* az agyagos földön *vasasnak*

kell lenni, a' homokoson tsak a' *fa barona* is elég ... Midőn az *aratás* jelen
vagyon ... az *aratók* avagy *kaszálók*, kik az éles *kaszával* (*sarlóval*) *arat-*

nak ... és *markonként* le-rakják, a' *kalász* (gabona-fő) szedegetést a' sze-

gényeknek hagyván ... Az után *őreg markokba* szedegetik és *kévékbe*

kötik *supockal* (kéve koteleckel) fonn maradván a' mezőben a *tarló* ...

Akkor osztán szekerekkel a' *csurokben* (*paytákban*) *oszve* hordják, avagy
villával (*mereglyével*) [vö. Szenczi: *mereglye*: Eine Heugabel, Calepinus:

merga ~ *mergae*: *mereglye*] *asztagokba* ... *oszverakják*. A *nyomtatók*

avagy *cséplok* a' *szérún csépekkel csépelnek* (*nyomtatnak*: régen *nyomtat-*

nak vala *szerún tapadó három szegu talyigával*, a'mint még most is a Me-

diolánomi Herczegségben szokás), meghagyatik a' *szalma*, a' *torek*, avagy
polyva ...” stb., stb.

Hogy a *Janua* magyar szövege valóban kincsestár a magyar nyelvészeti kutatás számára is, bizonyítja az is, hogy az eddigi bibliográfiai regisztrálás (Vö. Bakos: A magyar Comenius-irodalom I—V.) adatai elsősorban a *Janua* magyar szövegének nyelvére utalnak akkor, amikor forrásul idézik Comenius tankönyveinek nyelvi adatait.

A Januából idézett nyelvi adatok között azonban sok a hibás, helytelen, vagy megcsonkított adat, s ennek oka az, hogy nem az eredeti kiadásokat idézik a kutatók, hanem csak a NySz. adatait. Több kutató rá is mutat (vö. pl. MNy. 5: 316.) erre a tényre, többen javítják is a hibás nyelvi

formákat. Valóban sok a NySz-ba felvett, s a Januából idézett nyelvi adatokban a hibás forma, ezért csak fenntartással kell ezeket az adatokat hitelesnek elfogadnunk. Ezért lenne szükségünk új, hiteles Janua-kiadásra is.

A magyar Comenius-filológia feladata, hogy a Janua új magyar kiadását szorgalmazza, s a valóban tudományos célokat is tekintetbe vevő kiadás filológiai munkálatait is elvégezze. Az első, 1643-as kiadás latin és magyar szövegének együttes közlésével alkalmassá tesszük az új Janua-kiadást arra, hogy az újabb tudományos vizsgálódás valóban *hiteles* forrásként használja fel, hiszen az eredeti Janua-kiadásokból nagyon kevés példány áll ma a kutatók rendelkezésére (vö. Bakos: Ped. Szemle, 10:997.).

*
* *
*

Dolgozatunkban felsorakoztatott és elemzett adatok mind azt bizonyítják, hogy Comenius nemcsak a neveléstörténet, hanem az európai filológia és nyelvtudomány történetének is jelentős alakja. Tudományos igényű érdeklődését a nyelvészeti kérdések iránt praktikus célok szabták meg, s akkor, amikor a filológus Comeniust állítjuk előtérbe, valójában a nyelvpedagógus Comenius alaposabb, mélyebb megismerését is elősegítjük. Comenius, a kiváló szintetizáló, megvizsgált témakörünkben is olyan eredményeket ért el, amelyek a megfelelő kritikai elemzés útján ma is *élő anyagává* válhatnak, mind a filológiai, mind a nyelvtudományi szakirodalomnak, mind mai nyelvpedagógusaink gyakorlati oktató-nevelő munkájának, illetőleg nyelvpedagógiai problémákat elemző elméleti igényű vizsgálódásainak.